

GAGYI JÓZSEF

FOGYASZTÁS, ÉRTÉKVÁLTÁS. LEHETÜNK-E SZERENCSÉSEK?

„Az olyan társadalomban, amelyben olvasóim többsége is felnőtt, a viselkedési szabályok feltételezik a háztartáson belüli és a háztartást a társadalom többi részével összekötő tevékenységek közötti szigorú megkülönböztetést. Az antropológiai vizsgálat fő területét képező preindusztriális társadalmakban ez a fajta megkülönböztetés vagy nem létezik, vagy az átlagember mindennapi tevékenységének központi részéhez viszonyítva teljesen periférikus.”

EDMUND LEACH

■ Ha Leachnek¹ igaza van, akkor a preindusztriális társadalmak általában szerencsések. Feladataik vannak, és ha azokat teljesítik, akkor elégedettek lehetnek önmagukkal, és mások is elégedettek velük.

A preindusztriális társadalmak emberei jól, mert egységes és erkölcsös világban élnek. Idejük és világuk nem hasadt kétfelé, hogy e két fél között kelljen helyüket keresve és nem találva ingáznuiuk, és amikor egyik felén kis időre mégis megállapodtak, akkor a másik elvesztése miatt aggódjanak, nem tudván eldönteni, hol is van az igazi helyük. Egyre több tárgy és egyre több tárgyakra épülő, tárgyakkal társított jelentés kell ahhoz, hogy a zajló időben legyen miben megkapaszkodniuk.

A fogyasztás mentőtutajai, mentőhajói, mentő-kontinensei nélkül a modern ember elsüllyedne az időnek éppen őáltala felkorbácsolt örvényeiben. Appandurái szerint „a fogyasztás társadalmilag szervezett periódusai... konstituálják az átmeneti rítusok társadalmi jelentéseit, értelmét. [...] Ebben az értelemben *a fogyasztás teremti az időt*, és nem csak egyszerűen választ ad az idő múlására.”²

A fogyasztás időt, kultúrát teremt. A kultúra nem az, amit cselekszünk, hanem *ahogyan* cselekszünk: az ezer lehetséges változat közül kiválasztjuk és megvalósítjuk azt az egyetlent, ami az időt termeli – mert ennek az egyetlennek lesz reális ideje.

A fogyasztás az idő által sarokba szorított modern ember harca a szabadulásért, a túlélésért. A preindusztriális embernek nem kellett harcolnia, hiszen nem fenyegette a modern kor idejének végeessége. A preindusztriális embernek bőven volt ideje, ezért gazdag (mai szóhasználattal: időmilliomos) volt, és ezért nevezhette őt Evans-Pritchard szerencsésnek.

A preindusztriális népeknél tehát a tevékenység nem munka, hanem feladat. „A közösségen belüli tevékenységek teljes skáláját alkotó sokrétű feladatok közül egyetlen sincs, ami különválasztható lenne, mint a »munka« önálló kategóriája, ahogyan egyetlen olyan önálló státus sincs, hogy »munkás«. A munka maga az élet, és ha egyáltalán különbségek tehetők az életpályán belül, az nem a munka és nem munka között lenne, hanem a különböző tevékenységi területek, például a földművelés, a főzés, a gyereknevelés, a szövés stb. között.”³

Az emberek és a modern korban megsokasodott gépek közötti alapvető különbség, hogy a gépeknek nincsenek feladataik – nincsenek olyan teleologikus céljaik, amelyek megszervezik a tevékenységüket. A gépek 24 órán át, fáradhatatlanul végzik a munkát, és sose teszik fel a kérdést: mi az értelme?

Az embert a vállalt és teljesített feladata teszi „hasznossá”, „nagyjá” – a feladat konstruálja meg önmaga és mások előtt a személyi és társadalmi identitását. Egy feladat mindig csak rész, és sosem egyéni – mindig a közösségi céloknak megfelelő feladatrendszerek egyike. A feladatokat közösen megállapító és közösen végző társadalom pedig egy közös időben: társadalmi időben él.

Az ipari társadalom létrejöttéig a társadalmi idő szükségszerűen természeti idő is volt. A gépek világa azonban gyökeresen megváltoztatta ezt a helyzetet. A gépek – a technika – „megzabolázták”, „legyűrték” a természet erőit, ami azt jelentette, hogy választófalat húztak az ember és a természet, a társadalom és a természet közé. A gépek ideje: a csillagászati idő.

A gépeket alkotó és gépeket működtető, gépek segítségével működő társadalom ideje is szükségszerűen megváltozik. Mondhatjuk azt, hogy meghasad, vagy azt, hogy megkettőződik. Ha meghasad, akkor vége a premodern kor harmóniájának (lásd modern művészetek). Ha megkettőződik, akkor létrejön az a két fél-világ, amelyek között ezután ingázni kell. Az egyiket nevezik immár kétszáz éve *munkaidőnek* – a másikat körülbelül az 1880-as évek óta (szakszervezeti harc: „8 óra munka, 8 óra pihenés, 8 óra szórakozás”) *szabadidőnek*.

A munkaidőben munkások munkát végeznek – a szabadidőben az emberek pihennek, szórakoznak. És egyre kevésbé világos és egyértelmű, hogy a munkások és az emberek ugyanazok. „Az egyén ebben a vonatkozásban feltehetőleg úgy ragadható meg, mint aki örökös ingadozásban van a termelés nyilvános terében végzett munka és a fogyasztás magánszférájában élvezett pihenés között. Az előbbit az óraidő szabályozza, ahonnét az utóbbi szabadidejének szentélyébe vonul vissza. A gépek és a piac személytelen struktúrái által uralt társadalomban a pihenőidő szférája – úgy látszik – maradék teret kínál a személyiség spontán és tisztán egyéni kifejezésére. Továbbá a munka és a pihenőidő, valamint az óraidő és a szabadidő ellentétének pontos megfelelői vannak más területeken. Közeli kapcsolat áll fenn például a személyiség eszményien spontán kifejezése és a művészi kreativitás modern nyugati fogalma között, ami éppúgy ellentétes a tömegtermelés nyugati technológiájával, ahogy az újdonság ellentétes az utánzattal. A csere területén pedig az én magánélete és spontaneitása szorosan kapcsolódik a »tisztá ajándék« ideológiájához mint az egyéni érzés kifejeződéséhez, ellentétben az árucikkek cseréjét szabályozó személytelen piaci mechanizmussal. Ilyenformán az ajándékok úgy viszonyulnak az árucikkekhez, mint a művészet a technológiához, mint a pihenés a munkához vagy mint a szabadidő az óraidőhöz.”⁴

A fogyasztói társadalom dicsőítői számára egyértelmű: a fogyasztás kiteljesedése azt jelenti, hogy elvben, reményeik szerint egyre kevesebb a munka (kényszer, fizikai és idegi fáradtság, robot), egyre több a szabadidő (pihenés, művészet, ajándékok), egyre több a lehetőség a fogyasztásra.

Utópia? Egyelőre úgy látszik, hogy a világ nagyobbik része ennek az utópiának a bűvöletében él.

Az otthoni, feladatorientált munka azonban nem lesz, nem lehet kevesebb. Csupán átköltözik a „szabadidőbe”, és ezzel visszavezet egy másik korba, másik időbe.

Úgy gondolom, nincs más választás: „a feladatorientáltság, a vele együtt járó társadalmi készségekkel és szolgáltatásokkal együtt elsődleges feltétele annak, hogy otthon legyünk a világban. Mint ilyen a társadalmi lét alapját alkotja, amin felépül a modernitás rendje...”⁵

Ez a feladatorientáltság ugyanazt jelenti, mint a Polányi-féle társadalomba-ágyazottság. Elsősorban nem termelni és fogyasztani, hanem társadalomban élni, a társadalom hasznára jól élni kell.

Úgy tűnik, nincs veszve minden. Nemcsak a preindusztriális társadalmak általában, hanem a modern társadalmak emberei is lehetnek szerencsések.

Ez akkor történik meg, ha életük nem hasad két egymástól távol hulló részre, időre; feladataik vannak, és ha azokat teljesítik.

Akkor elégedettek lehetnek önmagukkal, és mások (társaik, társadalmuk) is elégedettek lehetnek velük.

Az értékváltás ideje

■ 2000-ben, bár voltak, akik várták, nem jött el a világvége. Véges az ideje azonban a természeti erőforrások pazarlásának, amelyen az egyéni gazdagodás és a fényűző fogyasztás alapul. A *potlecs* (a vetélkedő pazarlás ünnepe) csak azokban a gazdag indián társadalmakban volt lehetséges, amelyek élelemben bővelkedő, akkor még számukra kimeríthetetlennek tűnő környezetben éltek.

A feladatokon túl van még egy felelősség összetevő is.

Szabályozni kell a termelést-fogyasztást, fenntarthatóvá kell tenni minden emberi tevékenységet, ami azt is jelenti, hogy szabályozni kell a fogyasztásban létező pazarlást – ez a 20. század második felének tapasztalata és ez a 21. század elején élőknek a feladata.

Mindennaposá váltak az ökológusok figyelmeztetései: a mai fogyasztási szint fenntartása vagy éppen növelése érdekében történő termelés környezeti és ennek következtében társadalmi katasztrófához vezet. A fejlett és fejlődő világhoz felzárkózik az elmaradottnak mondható rész. A bőség, ha nem is a maga valójában, de a médiában megmutatott formáiban, mint mindenkit rabul ejtő kísértés, már a Föld legeldugottabb pontjain is jelen van. A fiatal generáció már mintha az „örökös potlecs” igézetében nőne fel, elfeledkezve arról, hogy a kialakult társadalmi jelenségek szimbolikusan lehetnek ugyan a természeti feltételek meghaladásai, tagadásai, az emberi társadalmak álmódhatják erősnek és örökké fennállónak magukat, de valójában csak ezekre a természeti feltételekre alapozva létezhetnek. Az emberi társadalmak igenis az egyes emberi lények fennmaradására, testi és lelki egészségére, tudatos választásaira alapoznak, és éppen ezért igen sérülékenyek és időlegesek. Az egyes emberek bizonyos szempontból és adott helyzetekben örült módon, azaz magukat és társaikat elpusztító módon is viselkedhetnek. Kétségtelen, hogy ma már az ember ön- és Föld-elpusztító képességének csúcására érkezett. Inkább keserűen, mint humorosan hívják egyes etológusok az embert, megkülönböztetve legközelebbi genetikai rokonától, a csimpánztól, akivel kilencvennyolc százalékban közös a génállománya, „örült majomnak”.

A bevezetett, bevezetendő, már józan megfontolásból vállalt vagy kényszerből választandó magatartás neve: fenntarthatóság. Fenntartható háztartás (minimális energiát fogyaszt, minimális szennyezést termel, maximálisan igazodik a természeti környezethez, még ha ez kevesebb kényelemmel jár is), fenntartható település, fenntartható régió, fenntartható glóbusz – megannyi elkezdett, vitatott, bizonytalan kimenetelű projekt.

A potlecs legfőbb látványossága az értékes tárgyak halmazát elemészítő hatalmas tűz volt. Nem maradt nagy mennyiségű hulladék, nem voltak hosszú ideig lebomló műanyag szeméthalmok. Az indián törzsek egyébként is csak télen, csak pár hónapra gyűltek össze ideiglenes „városaikba”, az év nagyobb részében gyűjtögetőként nagy területet bejártak, kis rokoni közösségekben halásztak-vadásztak. Tárgyfelhalmozó tevékenységük a bejárt, belakott környezetet nem alakította át. Bronzedényeket készítettek, de emiatt nem keletkeztek a hatalmas nemesfémhányák mellett évszázadokig szennyező ülepítőtavak, és a halászatuk következtében nem tűntek el rövid idő alatt halfajok az általuk elért tengerparti vizekből.

A mai világ egyfajta „törzsi szerveződései” a multinacionális vállalatok. Termelnek és fogyasztási rítusokat szerveznek (vállalati bulik, ünnepek és rendezvények szponzorálása), totemjeik (márka) és tabuik (vállalati titkok) vannak. A sikeresek pedig felhalmoznak, és részvényeseiknek meg menedzsereiknek biztosítják a legjelentősebb reneszánsz uralkodók pompáját és hedonista életmódját (meg akár politikai hatalmát, befolyását). Hosszas vita folyik arról, hogy mennyire tudja a társadalom (vagy akár a nemzeti államok – ha akarják) befolyásolni a multinacionális vállalatok viselkedését, hogyan tudja rákényszeríteni őket arra, hogy környezetbarátok legyenek, hogyan lehet rávenni őket a társadalmi felelősségvállalásra.

Jared Diamond szerint igen különbözőképpen viselkednek a multinacionális vállalatok. Vannak igen környezettudatosan gazdálkodók, meg ami örvendetes: olyanok, amelyek igen érzékenyek a társadalom véleményére, viselkedésére. Ezek között ott lehetnek akár a legnagyobbak is. „a termelőket legfontosabb megrendelőiken, a nagy kereskedelmi vállalatokon keresztül befolyásoljuk. Az ő igényeik legalább annyit nyomnak a latban, mint az állami szabályozás: mikor például az amerikaiak félni kezdtek a kergemarhakórtól, és ennek nyomán a hatóságok megszigorították a húsipar működési szabályait, a feldolgozó vállalatok öt évig keményen ellenálltak – mondván, hogy ezek a szabályok betarthatatlanok –, ám mihelyest a McDonald's is fellépett hasonló követelményekkel a csökkenő hamburgerforgalom miatt, a »betarthatatlan» szabályok pár hét alatt életbe léptek mindenütt.”⁶

Diamond a kőolajkitermeléssel foglalkozó Chevron Corporation új-guineai telepein tett látogatásáról hosszabban ír, hiszen igen tanulságos, ahogy eleve környezetkímélő kitermelésként tervezik meg és építik fel a bányásztelepeket. Míg más, elretentő esetekben (például a Shell környezetrombolása a Niger deltájában) az élővilágot tönkretették, itt erről szó sincs. Sőt mivel meghatározott körzeteken belül védettséget élveznek, elszaporodtak a madarak és a kenguruk (amelyeket a körzeten kívül a bennszülöttek intenzíven vadásznak). Igaz, egy kivételes helyzetről van szó, de az összegzés igenis pozitív: „A Kutubu olajmező nem hivatalos értelemben Pápua Új-Guinea legnagyobb és legszigorúbban védett nemzeti parkja.”⁷ És ha a multinacionális cégek képesek értékváltásokra, miért ne történne ez meg kisebb közösségekben vagy az emberiség jelentős csoportjai esetében?

„A múlt és a jelen értékváltásai gyakran igen nehezek és fájdalmasak voltak, ezért szerintem komoly reményekre ad okot, hogy mégis sikerült őket keresztülvinni. A mai első világ [gazdag országok – G. J.] meglehetősen elkényeztetett polgárait mindenesetre arra ösztönözhetik, hogy vegyék a bátorságot az előttük álló legalapvetőbb értékváltásra: arra, hogy feladják fogyasztói szemléletüket és ragaszkodásukat mai életszínvonalukhoz. Nem hiszem, hogy van más esélyünk, mint átgondolni, mennyi tartható meg ebből az életszínvonalból civilizációnk teljes összeomlása nélkül.”⁸

Az eddig fejtegetett elvek, a bemutatott példák nyomán senki nem következtethet arra, hogy az évszázadok alatt kialakult, ma már a kulturális cselekedeteket alapvetően meghatározó fogyasztás értékdimenziói, elvei és a fogyasztói magatartás gyorsan és könnyen megváltoztatható. „A fogyasztás belefőnydik a mindennapi életbe, az életminőség szempontjából döntő fontosságú tevékenységekbe, valamint a jó életről alkotott elképzelésekbe. Ezért nehéz úgy elkülöníteni, mint valamit, amit csökkenteni lehetne anélkül, hogy az életminőséget ne rontanánk... A lényeg, hogy az sem igaz, hogy folyamatosan növekvő fogyasztásunk teljesen boldoggá tenné bennünket, ám az sem, hogy egyszerűen a termelők által kikényszerített fogyasztás áldozatai volnánk. A mozgatóerők ennél sokkal összetettebbek...”⁹

És összetettebbek, már-már áttekinthetetlenek a feladatok is.

■ JEGYZETEK

1. Edmund Leach: Szociálintropológia. Osiris, Bp., 1996.
2. Arjun Appandurai: Fogyasztás, időtartam, történelem. Replika 1996. 21–22, 81–97. Kiem. az eredetiben G. J.
3. Tom Ingold: Munka, idő, ipar. In: Idő és antropológia. (Szerk. Fejős Zoltán) Osiris Kiadó, Bp., 2000. 191–220. Itt: 192–193.
4. Uo. 203–204.
5. Uo. 210.
6. Jared Diamond: Összeomlás. Tanulságok a társadalmak továbbéléséhez. Typotex, Bp., 2007. 467.
7. Uo. 430.
8. Uo. 505.
9. Inge Ropke: A fogyasztási hajlandóság mozgatórugói. In: Természet és gazdaság. Ökológiai közgazdaságtan szöveggyűjtemény. (Szerk. Pataki György és Takács-Sánta András) Typotex, Bp., 2004. 323–359. Itt: 329.

